

А. А. Квяткоўскі, старшы выкладчык кафедры методыкі выкладання інтэграваных школьных курсаў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М.Танка (часопіс “Беларуская мова і літаратура” №7(177), 2016 год)

**Некаторыя праблемныя аспекты вывучэння
раздзела «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія»
пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання
(з вопыту працы)**

Раздзел «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія» вывучаецца ў шостым класе, але, па сутнасці, з’яўляецца скразным у школьнай праграме і спасцігаецца на ўсіх этапах навучання беларускай мове.

Пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання сістэмнае, глыбокае веданне названага раздзела проста неабходна, паколькі словаўтварэнне звязана ў першую чаргу з марфалогіяй і арфаграфіяй, бо, як вядома, адзін з прынцыпаў беларускага правапісу — марфалагічны, а апора на гэты прынцып патрабуе ўмення хутка і дакладна падбіраць аднакаранёвыя словы, правільна вызначаць часткі слоў (марфемы).

Праца па словаўтварэнні дае магчымасць глыбей авалодаць і лексікай, паколькі словаўтварэнне — асноўны сродак узбагачэння лексічнага складу мовы.

Цесна звязана словаўтварэнне і з сінтаксісам, так як многія складаныя словы ўтвараюцца на аснове словазлучэнняў.

Аднак, як падказвае вопыт працы з абітурыентамі, у рамках школьнага курса беларускай мовы вывучэнне раздзела «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія» мае істотныя недахопы. Сярод праблемных аспектаў, якія яскрава вызначыліся на працягу працы апошніх гадоў, трэба, лічу, спыніцца на наступных.

1. Выпускнікі школ даволі часта сутыкаюцца з цяжкасцямі пры размежаванні марфемнага і словаўтваральнага аналізу слоў. Як правіла, забываюць, што марфемны і словаўтваральны аналізы — не тоесныя, таму нельга рабіць падмену аднаго другім. Разам з тым неабходна пераканаць абітурыентаў у тым, што беспамылковы падзел слова на марфемы дапамагае, безумоўна, правільна вызначыць спосаб утварэння таго ці іншага слова. Так, напрыклад, словы *Наднямонне*, *Зарэчча*, *прыволле* і іншыя утвораны прыставачным спосабам (у іх ёсць толькі прыстаўкі і карані з падоўжанымі

зычнымі). Слова тыпу *Пяцігор'е, узмор'е, сузор'е* ўтвораны прыставачна-суфіксальным спосабам, бо ва ўсіх гэтых словах ёсць гукавы суфікс [й'].

З вялікай цяжкасцю абітурыенты могуць дакладна запісаць словаўтваральны ланцужок. Так, больш за палову абітурыентаў адзначалі, што слова *ляснік* утварылася ад слова *лес* (а не ад *лясны*), слова *леснапаркавы* — ад слоў *лес* і *парк* (а не ад *леснапарк*), *прыгарадны* ад слова *горад* (а не ад прыгарад). І тут неабходна, на маю думку, давесці да старшакласнікаў, што кожнае наступнае слова ў словаўтваральным ланцужку мае “найвышэйшы матываваны пункт адліку”, гэта значыць слова *прыгарад* утвараецца ад слова *горад*, а *прыгарадны* — ад *прыгарад*, слова *выпраменьванне* — ад *выпраменьваць* (пры дапамозе суфікса *-нн-*), слова *ўраджай* — ад *урадзіць* (пры дапамозе суфікса *-ай-*) і г. д.

У якасці практыкаванняў для ліквідацыі гэтых прабелаў можна прапанаваць наступныя:

а) адзначце словы, якія ўтварыліся непасрэдна ад слова **зіма**:

Па-зімоваму, зазімак, зімоўшчыца, зімоўшчык, зімоўнік, зімоўка, зімоўе, зімой (прысл.), зімовішча, зімовачны, зімны, зімнік, зімна, зімні, зімка, зіміца, зімачка, зімовы, зімаванне, зімаваць.

б) аднакаранёвыя словы размясціце парамі: ад утваральнага да вытворнага:

1) снягурка, снегавік, снегавы, заснежаны, заснежыць, снежка, снежны, сняжок, сняжынка, снег: (снег — снягурка, снегавы — снегавік, снег — снегавы, заснежыць — заснежаны, снег — заснежыць, снег — снежка, снег — снежны, снег — сняжок, снег — сняжынка);

2) зямлячка, зямлянка, зямляк, зямліца, зямлісты, зямельны, зямелька, земляны, зямля:

(зямляк — зямлячка, земляны — зямлянка, зямля — зямляк, зямля — зямліца, зямля — зямлісты, зямля — зямельны, зямля — земляны);

в) Зрабіце марфемны і словаўтваральны аналізы слоў:

Перавозка, расставіць, загартаванасць, пераход, насып, другаякурснік, лясніцтва, шматтыражка, кіраўніцтва, трохпавярховы: (пера-воз-к-а, суфіксальны спосаб, ад слова перавозіць; рас-став-і-ць, прыставачны спосаб, ад слова ставіць; за-гарт-ав-а-н-асць, суфіксальны, ад слова загартаваны; пера-ход, бяссуфіксны спосаб, ад слова пераходзіць, насып, бяссуфіксны спосаб, ад слова насыпаць, друг-а-курс-нік, складана-суфіксальны спосаб, ад слоў другі курс; ляс-н-і[ц-тв]-а, суфіксальны спосаб, ад слова ляснік, шмат-

тыраж-к-а,суфіксальны спосаб,ад слова шматтыражны;кір-аў-н[ц-тв]-а,суфіксальны спосаб,ад слова кіраўнік;тр-ох-павярх-ов-ы,складана-суфіксальны спосаб,ад слоў тры паверхі);

г)вызначце,якія словы трэба ўпісаць,каб атрымаўся словаўтваральны ланцужок адна- каранёвых слоў:

1)цешыць ... уцешна(цешыць—уцешыць—уцешна);

2)праца ... нераспрацаванасць(праца—працаваць—распрацаваць—распрацаваны—распрацаванасць—нераспрацаванасць);

3)актыў ... актыўнічаць(актыў—актыўнічаць—актыўнасць—актыўнічаць).

Пры выкананні гэтых практыкаванняў неабходна напамінь,што формы аднаго і таго слова аднакаранёвымі (роднаснымі) не з'яўляюцца.

2. Старшакласнікі маюць слабое ўяўленне пра падзел слоў на марфемы паводле іх часцінамоўнай прыналежнасці ці словаформы. Так, большасць з тых, хто прыступае да вывучэння раздзела, у слове *сеялка* выдзяляюць два суфіксы: *-л-* і *-к-*, забываючыся на тое, што суфікс *-л-* — гэта перш за ўсё суфікс дзеясловаў прошлага часу, і таму ў слове *сеялка* трэба выдзеліць адзін суфікс *-лк-*, а ў слове *халадзільнік* трэба выдзеліць суфікс *-льн-*, а не *-ль-* і *-н-*.

Абітурыенты не могуць на пачатковым этапе вызначыць нулявы канчатак у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку тыпу *чытаў*, *казаў*, *купаўся*, *мыўся* (канчатак вызначаецца шляхам змянення на форму жаночага роду: *чытаў* — *читала*, *казаў* — *казала*, *купаўся* — *купалася*, *мыўся* — *мылася*). Многія абітурыенты не могуць вызначыць прынцыповае адрозненне марфемнай будовы інфінітыва дзеяслова і спрагальнай формы (напрыклад, *разагнуцца* — інфінітыў і *разагнуцца* — 3-я асоба множнага ліку будучага часу).

Даволі часта забываецца і тое, што нулявы канчатак расцэньваецца як матэрыяльна выражаны, бо з'яўляецца паказчыкам пэўных граматычных характарыстык слова. І тут варта напамінаць, што інфінітыў, прыслоўе, дзеепрыслоўе, нескланяльныя назоўнікі не могуць мець канчатка, бо яны ўвогуле не змяняюцца.

Пры размежаванні афіксаў на формаўтваральныя і словаўтваральныя да ведама вучняў неабходна даводзіць перш за ўсё тое, што суфіксы, пры дапамозе якіх ад дзеясловаў утвараюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, з'яўляюцца формаўтваральнымі, таму дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі — не самастойныя часціны

мовы, а асобныя формы дзеясловаў. Гаворачы пра ўтварэнне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, трэба напамінаць і пра захаванне трывання дзеясловаў, ад якіх утвараюцца асобныя формы дзеяслова. Асабліваю ўвагу трэба ўдзяляць утварэнню дзеепрыметнікаў. Трэба, каб абітурыенты ведалі, што калі дзеяслоў, ад якога ўтвараецца дзеепрыметнік, заканчваецца на *-іць, -ыць* або *-ці*, то ва ўтвораным дзеепрыметніку — суфікс *-ен-* або *-ан-*: *акрыліць* — *акрыл-ен-ы*, *раструшчыць* — *раструшч-ан-ы*, *уз-несці* — *узнес-ен-ы*. У астатніх выдзяляюць два суфіксы: *вытаптаць* — *вытапт-а-н-ы*, *пашыць* — *паш-ы-т-ы*, *пасінець* — *пасін-е-л-ы*.

У якасці практычнай часткі абітурыентам можна прапанаваць наступныя заданні:

а) адзначце зменныя формы дзеясловаў: *аформіўшыся, заспяваю, наведаны* (музей), *дак-лейваць, верыў, хваляць, пасаджаны* (дуб), *абедаць, дабраўшыся, друкаваў*;

б) з прапанаваных дзеяслоўных формаў адзначце толькі тыя, якія ўтвораны ад асноў інфінітываў *спыніць, купіць*: *спыніў, куплены, купляючы, спыніўшы, спыняючы, спыне-ны, спыняў, купіўшы, купіў*; *купляў*;

в) адзначце словы толькі з формаўтваральнымі суфіксамі: *намаляваны, думаць, есці, ра-загнуць, садовы, гарадскі, просьба, ссекшы* (дзеепрыслоўе), *вышэйшы, трывалей*;

г) адзначце словы, у якіх ёсць канчатак: *носьбіт, боязна, напісаў, чырвань, восем, памыўся, есці, гледзячы, здзірванелы, піяніна*;

д) адзначце словы, якія маюць чатыры суфіксы: *гадзіннік, выпрабавальнік, патрабаваль-на, чарнічнік, загазаванасць, недаравальна, распазнаваць, барацьбіт, зруйнавацца, выгі-нацца*;

е) словы, якія ўтварыліся ад назоўнікаў—1; ад прыметнікаў—2; ад дзеясловаў—3. Упішыце ў дужкі адпаведную лічбу: *паспешліvasць* (2); *настойліва* (2); *надрукаваны* (3); *скачучы* (3); *сеялка* (3); *вадкасны* (1); *чарнічнік* (2); *прылёт* (3); *вясной* (прыслоўе) (1); *касьба* (3).

Навучэнцам яшчэ раз трэба напамінаць, што да формаўтваральных прыставак і суфіксаў адносяцца таксама прыстаўкі і суфіксы, пры дапамозе якіх утвараюцца ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў, а таксама суфіксы для ўтварэння формы трывання дзеясловаў.

3. Многія абітурыенты не могуць адрозніць паняцці «вытворная і невытворная асновы», і «вытворныя і невытворныя словы». Для многіх зусім незразумелым

з'яўляецца тое, чаму словы *ціш*, *бег* з'яўляюцца вытворнымі, але маюць невытворныя асновы.

Для таго каб пазбегнуць абітурыентам гэтых цяжкасцей на цэнтралізаваным тэсціраванні, прапаную выканаць такія заданні:

а) адзначце словы з вытворнымі асновамі: вясна, сяўба, бульба, добры, хораша, чы-еьці, багач, інтэлігент, пералёт, традыцыя;

б) адзначце вытворныя словы: пераезд, дом, спрынт, штапель, шум, сховы, няскладна, надзем'е, ісці, купацца;

в) адзначце вытворныя словы з вытворнымі асновамі: намол(кавы), напамін, прадукт, процьма, недарэка, інтэрнэт, жыць, удушша, чарціць, шум;

г) адзначце вытворныя словы з невытворнымі асновамі: чарот, уміг, умалот, п'яўка, партфель, намёк, калматы, адмова, проба.

4. Хацелася б, каб пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання больш увагі ўдзялялася і немарфалагічнаму спосабу ўтварэння слоў, што ў сваю чаргу дапаможа:

а) правільна размяжоўваць галоўныя і даданыя члены сказа (так, у сказах *Рабочы прыйшоў на завод*; *Прывезлі ў бальніцу раненых* словы *рабочы* — дзейнік, *раненых* — дапаўненне, бо адбыўся пераход прыметніка і дзеепрыметніка ў назоўнікі;

б) не памыляцца ў вызначэнні вытворнай і невытворнай асноў. Напрыклад, у назоўніках *ручка* (дзіцяці), *ножка* (стала) суфіксаў няма, бо словы змянілі сваю семантыку.

Для больш глыбокага і грунтоўнага засваення гэтага аспекту старшакласнікі могуць выканаць наступную практычную частку:

а) падкрэсліце дзейнікі ў наступных сказах:

- Малады настаўнік старанна рыхтаваўся да свайго першага ўрока.
- Маладая сыпанула дзецям жменю цукерак.
- Пражытае і перадуманое пакідае ў нашым жыцці глыбокі след.
- Пражытыя гады – наша багацце.
- Назапашанае без сэнсу не заўсёды прыносіць карысць.

б) адзначце словы з вытворнай асновай: спінка(крэсла), носік(чайніка), тварык(немаўляткі), ручка(для пісьма), мышка(камп'ютара), спінка(дзіцяці), ручка(дзвярэй), ручка(дзяўчынкі).

5. Неабходна больш увагі надаваць і правапісу складаных і складанаскарочаных слоў.

Так, многія абітурыенты не разумеюць, чаму ў словах *ледарэз, медагонка* пішацца літара *е*, а ў словах *лёдадрабілка, мёдаварэнне* — *ё*.

Амаль усе старшакласнікі дапускаюць памылкі ў напісанні слоў *сябелюб, калясардэчны*. Многія не разумеюць, чаму ў слове *ільновалакно* пішацца злучальная галосная *о*, а *ільнасемя* — *а*.

Амаль усе слухачы напісалі словы *дзяржюрвыдавецтва, дзетяслі* з апострафам (а гэта складанаскарочаныя словы).

Забываюцца многія і на тое, як адрозніваць гукавыя абрэвіятуры ад літарных. Не могуць яны патлумачыць, чаму гукавыя абрэвіятуры тыпу ЦУМ, ЛіМ, БАМ з'яўляюцца назоўнікамі мужчынскага роду.

Для замацавання тэарэтычных ведаў і ліквідацыі памылак прапаную выканаць наступныя практыкаванні:

а) адзначце правільна напісаныя словы: рэдказубы, рэдкаваты, шэсцьсот, торфаўборачны, сорокагоддзе, мотаспорт, матацыкл, вогняўстойлівы, легкаатлетычны, медазбор;

б) адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару *ы*: звыш... дэйны, спад... спад, перад... нфарктны, нан... сламізм, тран... арданскі, аб... сціся, з'... начыць, з... мправізаваць, дэз... нтэграцыя, над... сці;

в) адзначце словы, у якіх дапушчаны памылкі: падыйсці, дзяржінспектар, абысці, жыццёўстойлівы, крадытаздольнасць, лёдадрабілка, лясгас, баяздольны, зерне-сховішча, арэхападобны;

г) адзначце гукавыя абрэвіятуры: СНД, ЛіМ, ЦУМ, МКАД, СССР, ААН, БАТУ, БДПУ, БДУ, БелТА;

д) вызначце род абрэвіатур, якія пададзены ў папярэднім пункце (СНД—ж.р., ЛіМ—м.р., ЦУМ—м.р., МКАД—ж.р., СССР—м.р., ААН—ж.р., БАТУ—м.р., БДПУ—м.р., БДУ—м.р., БелТА—н.р.).

Для замацавання практычных навыкаў па словаўтварэнні абітурыентам можна прапанаваць наступныя заданні:

а) адзначце словы, якія ўтварыліся прыставачным спосабам: Прыбегчы, абгон, акраец, узмор'е;

б)адзначце словы,якія ўтвораны прыставачна-суфіксальным спосабам:скрычац-ца,зблізку,узаконіць,аднавясковец;

в)адзначце словы,якія ўтвораны бяссуфіксным спосабам:пералёт,перазімаваць,непрыемна,сушылка,ад'езд;

г)адзначце словы,якія ўтвораны суфіксальным спосабам:спінка(крэсла),леса-паркавы,ураджай,пафарбаваны,ціш;

д)адзначце словы,якія ўтвораны постфіксальным спосабам:узмацняцца,дапрыгацца,даразумецца,дакрычацца,купацца;

е)адзначце словы,якія ўтвораны складана-суфіксальным спосабам:першакласнік,пустацвет,мнагазначнасць,паднавіць,Пяцігор'е;

ё)адзначце словы,спосаб утварэння якіх вызначаны правільна:Загор'е(прыставачны),сваяк(бяссуфіксны),міжброўе(прыставачна-суфіксальны),прадзед(прыставачны),ускапаны(прыставачна-суфіксальны).

Усё закранутае і прапанаванае вышэй, магчыма, не ахоплівае ўсіх нюансаў раздзела, але, на маю думку, дапаможа настаўнікам і абітурыентам звярнуць увагу на сказанае, больш дэталізавана падысці да паўтарэння і сістэматызацыі ведаў па раздзеле «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія», а выпускнікам пазбегнуць памылак на экзамене.